
ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXIX

SECTIO F

2024

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

BEATA URBANOWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8534-2864>

b.urbanowicz@ujd.edu.pl

*Nauczanie pod nadzorem. Codzienność szkolna w latach 1944–1989
(wybrane problemy)*

Upbringing under Supervision: School Daily in the Years 1944–1989 (Selected Problems)

ABSTRAKT

W czasach Polski Ludowej w szkolnictwie polskim, pomimo szumnych haseł i zapewnień władz komunistycznych, nie udało się w pełni zrealizować ówczesnych zamierzeń oraz celów edukacyjnych i wychowawczych. Spowodowane to było m.in. takimi czynnikami jak: kryzysy władzy ludowej, fragmentaryczny totalitaryzm oraz podział życia codziennego na sferę prywatną i oficjalną (dom i szkoła), wpływ Kościoła katolickiego, fascynacja cywilizacją zachodnią, zjawiska antropologiczne i demograficzne, postawy społeczne, braki i niedobory, kryzysy ekonomiczne, słabości kadr i administracji, ewolucja polityki edukacyjnej rządu, ogólna apatia.

Słowa kluczowe: szkoła; życie codzienne; komunizm; system wychowawczy; indoktrynacja

Szkoła to instytucja oświatowo-wychowawcza, powołana do realizacji zadań związanych z nauczaniem, kształceniem oraz wychowaniem. W związku z tym we wszystkich systemach społeczno-politycznych, począwszy od czasów starożytnych, była w większym lub mniejszym stopniu podporządkowana doraźnym celom ideowym i politycznym.

W latach 1944–1989 uzależnienie to było szczególnie widoczne, a związane było z nową sytuacją społeczno-polityczną, ideologiczną oraz ekonomiczną Polski borykającej się ze zniszczeniami wojennymi i niedoborami gospodarczymi. Dlatego w edukacji szkolnej zwrócono uwagę na: formowanie się właściwego stosunku do pracy i własności społecznej, odbudowę gospodarczą, zagospoda-

rowanie Ziem Zachodnich i Północnych, kształcenie kadr dla potrzeb odradzającego się przemysłu oraz zmianę ideałów i celów wychowania, wywodzących się z kolektywistycznej koncepcji człowieka pracy, czyli *homo faber*¹.

Należy jednak nadmienić, że w przeciwieństwie do innych krajów bloku wschodniego w Polsce Ludowej panował fragmentaryczny totalitaryzm. Odstępstwa od jego reguł spowodowane były kryzysami elit władzy oraz niedoborami ekonomicznymi². Po 1956 roku życie społeczne uległo podzieleniu na oficjalne i prywatne. Tą dwoistość życia widać było szczególnie na przykładzie uczniów, w przypadku których szkoła wraz ze swoim specyficznym ceremoniałem, rytualizacją, językiem oraz etykietą stanowiła przestrzeń oficjalną, a dom był przestrzenią prywatną. Podział życia na prywatne i oficjalne to cecha cywilizacji zachodniej, natomiast w państwach socjalistycznych starano się podporządkować życie prywatne publicznemu. Stopniowo, wraz z odstępstwem od totalitarnego scenariusza, zwiększały się enklawy prywatności, czego przykładem są lata 60. i 80. XX wieku³.

Po zakończeniu działań wojennych władza komunistyczna zdawała sobie sprawę ze znaczenia oświaty w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. W roku szkolnym 1945/46 działalność edukacyjną wznowiło 20 tys. szkół, lecz nosiły one ślady dewastacji i na ogół miały prowizoryczny charakter. Jak wynika z badań, szkolnictwo polskie w 1945 roku startowało mocno uszczuplone, ponieważ posiadało niski stopień organizacji (38% szkół z jednym nauczycielem, a tylko 1% to pełne placówki posiadające sześciu nauczycieli). O rozmiarach strat wojennych może świadczyć fakt utraty 15% pedagogów, co skutkowało zatrudnieniem pracowników o niepełnych kwalifikacjach oraz przepełnieniem oddziałów klasowych.

Niedobory w dziedzinie szkolnictwa były znaczne, gdyż np. w 1948 roku tylko 38% szkół miało prąd, a na wsi wskaźnik ten to zaledwie 25%. Między innymi dlatego jednym z głównych założeń planu 6-letniego rozwoju gospodarczego była elektryfikacja kraju.

Sytuacja w dużej mierze poprawiła się w latach 60. XX wieku dzięki realizacji idei budowy szkół, tzw. 1000-latek, które znacznie wzbogaciły sieć szkolną. Odbudowa odbywała się w oparciu o siły własne rodziców, uczniów oraz nauczycieli. W związku z tym w nowej przestrzeni szkolnej panowała stara rzeczywistość, wykorzystywano przedwojenne programy nauczania i podręczniki szkolne, autorstwa m.in. W. Jarosza, H. Pohoskiej, J. Schoenbrenner, W. Martynowiczówny i G. Gerertowej. Wieszano godło państwowe, krzyż i portrety Józefa Piłsudskiego⁴.

¹ B. Wagner, *Strategia wychowawcza w PRL*, Warszawa 2009, s. 57; T. Hejnicka-Bezwińska, *Zarys historii wychowania (1944–1989). Oświata i pedagogika pomiędzy kryzysami*, cz. 4, Kielce 1996, s. 123.

² K. Kosiński, *Oficjalne i prywatne życie młodzieży w czasach PRL*, Warszawa 2006, s. 16.

³ *Ibidem*, s. 40.

⁴ W. Jarosz, *Opowiadania z dziejów ojczystych dla klasy V szkół podstawowych*, Lwów 1933; H. Pohoska, M. Wyszacka, *Z naszej przeszłości. Podręcznik do nauki historii dla klasy V szkoły*

Dopiero w 1949 roku ówczesny minister oświaty Stanisław Skrzeszewski nakazał zakup wizerunków: Józefa Stalina, Bolesława Bieruta i Konstantego Rokossowskiego. Dzięki upowszechnieniu się symboliki systemu komunistycznego miał się wytworzyć swoisty kod, wiążący emocjonalnie uczniów z Ojczyzną ludową. W tym miejscu należy nadmienić, że nauczanie, kształcenie oraz wychowanie młodego pokolenia było w PRL zmonopolizowane przez państwo.

W latach 1944–1989 w szkolnictwie polskim w mniejszym lub większym stopniu wprowadzono zmiany w zakresie treści nauczania. W okresie szturm ideologicznego w latach 40. i 50. XX wieku do podręczników, oprócz realizowanych już paradygmatów narodu i państwa, dodano istotny dla ówczesnej edukacji szkolnej paradygmat klasy społecznej⁵. Było to bardzo istotne w odniesieniu do przedmiotów humanistycznych (język polski, historia, język rosyjski) oraz ideowo-politycznych (nauka o Polsce i świecie współczesnym, nauka o konstytucji), których zadaniem było kształtowanie świadomości społecznej uczniów ukierunkowanej na aktywną akceptację nowej rzeczywistości. Szczególną rolę w edukacji odgrywały podręczniki autorów sowieckich. Natomiast takie przedmioty jak muzyka, plastyka oraz wychowanie fizyczne miały się przyczynić do internalizacji systemu, oddziałując na emocje i podświadomość uczniów. Propagowały one estetykę ówczesnego państwa ludowego oraz kult zdrowia, tężyzny fizycznej i pracy.

Program nauczania szkoły stalinowskiej był bez reszty nastawiony na kształcenie młodzieży w duchu marksizmu-leninizmu. Nawet nauczanie przedmiotów przyrodniczych pełniło w tym procesie funkcje ideologiczne⁶. Treściami politycznymi przepełnione były też czytanki dla najmłodszych, zadania w podręcznikach matematyki oraz lekcje logiki i astronomii w klasach maturalnych. Na zajęciach ze wszystkich przedmiotów szkolnych uczeń dowiadywał się o wyższości ustroju komunistycznego, walce klas i przodującej roli Związku Sowieckiego. Proces ten dotyczył w szczególności przedmiotów humanistycznych, w tym przede wszystkim treści programowych z języka polskiego i historii. W związku z tym ich programy i podręczniki były tak spreparowane, by ukazać przeszłość własnego narodu w sposób wybiórczy i jednostronny, sprowadzając ją w świadomości dzieci i młodzieży do ponurego obrazu wyzysku chłopów pańszczyźnianych oraz warcholstwa szlachty⁷.

powszechnej, Warszawa 1934; J. Schoenbrenner, *Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich*, Warszawa 1934; G. Gebertowa, *Historia dla klas V szkół powszechnych*, Lwów 1937; W. Martynowiczówna, *Obrazy z przeszłości i teraźniejszości. Podręcznik dla klasy IV szkół powszechnych*, Lwów 1936.

⁵ Z. Mazur, *Obraz Niemiec w polskich podręcznikach do nauczania historii*, Poznań 1989, s. 26.

⁶ Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn. 26383 I, *Plany godzin i materiały programowe z lat 1945–1946*.

⁷ K. Sielecki, *Oświata w rękach komunistów*, [w:] *40 Lat władzy komunistycznej w Polsce*, red. I. Lasota, Londyn 1985, s. 99.

Problem wychowania człowieka „nowych czasów” wymagał zmian w wyznaczeniu ogólnych celów nauczania, w realizacji których np. historia jako przedmiot nauczania szkolnego miała duże znaczenie⁸. Celem było oddziaływanie na świadomość uczniów w taki sposób, aby przekonać ich o słuszności obranej drogi budowy ustroju socjalistycznego w Polsce, a także kształcenie postaw naukowego światopoglądu, wpajanie miłości do bratnich narodów wspólnoty socjalistycznej oraz wdrażanie do przestrzegania norm socjalistycznego współżycia społecznego⁹. Przyjęcie przez naukę polską marksistowskiej metody ujmowania dziejów wpłynęło na powstanie nowej teorii wartości wychowawczych historii, która z kolei stała się podstawą do sformułowania nowych celów nauczania tego przedmiotu w polskim szkolnictwie¹⁰.

Marksistowskie kryterium doboru celów nauczania stało się zatem podstawą w ujmowaniu procesu historycznego i mechanizmów przemian w jego obrębie¹¹. Stąd ideologia wyznaczała „jedynę kryterium prawdy”¹². Ponadto propagowano w treściach nauczania historii czynną postawę wobec przemian społecznych i gospodarczych, a mit odbudowy kraju wpisywał się zarazem w program walki z wrogiem klasowym. W stalinowskiej wykładni walka klasowa miała prowadzić do ostatecznego zwycięstwa proletariatu nad kapitałem, czyli dobra nad złem¹³.

Aby zrealizować wymienione zamierzenia, w podręcznikach historii ojczyście poświęcono więcej miejsca, niż przewidywał program, chciano bowiem dokonać jej aktualizacji¹⁴. Dlatego też wskazywano na zagospodarowanie Ziemi Zachodnich, dzięki czemu zdaniem ówczesnych twórców programów i podręczników władza ludowa mogła realizować zadanie modernizacji Polski, uprzednio zafanej pod nieudolnymi rządami burżuazji. Ponadto popierano idee współpracy z ZSRS. Uznano za godny skopiowania system panujący w Związku Sowieckim oraz jego ustrój gospodarczy, oparty na państwowej i spółdzielczej własności środków produkcji¹⁵. W szkolnej edukacji historycznej zaczął się więc wyłaniać

⁸ B. Urbanowicz, *Problematyka gospodarcza w nauczaniu historii w polskim szkolnictwie podstawowym w latach 1944–1989*, Częstochowa 2011, s. 29.

⁹ K. Sielecki, *op. cit.*, s. 98.

¹⁰ A. Bornholtzowa, W. Moszczeńska, *Nauczanie historii w szkole a nauka historyczna*, Warszawa 1969, s. 24.

¹¹ J. Topolski, *Prawda i model w historiografii*, Łódź 1982, s. 42.

¹² Instrukcja VII Powszechnego Zjazdu Historyków we Wrocławiu z 1948 roku.

¹³ J. Prokop, *Wyobrażenia pod nadzorem. Z dziejów literatury i polityki w PRL*, Kraków 1999, s. 37.

¹⁴ Spośród podręczników, z których korzystali w tym czasie uczniowie, najmniejsze uznanie zyskały książki autorstwa Hoszowskiej, Szczechury i Tropaczyńskiej-Ogarkowej. Z bardziej przychylnym przyjęciem przez nauczycieli i uczniów spotkały się podręczniki M. Dłuskiej. Por. J. Schoenbrenner, *Podręcznik dla klasy IV i V szkoły podstawowej*, „Wiadomości Historyczne” 1948, nr 2, s. 15–19.

¹⁵ Ź. Kormanowa, *Programy nauczania i zagadnienia podręcznikowe*, Warszawa 1948, s. 69–70.

obraz świata podzielonego na dwie części: tą lepszą – postępu pokoju i sprawiedliwości pod przywództwem Józefa Stalina, oraz zachodnią – ucisku i zacofania, kierowaną przez imperialistów. Sam Stalin w ówczesnych podręcznikach postrzegany był jako „budowniczy socjalizmu i gospodarz” mający plany ujarznienia przyrody, a współpraca z ZSRS, w tym gospodarcza, była dla twórców opracowań z tego okresu rękojmnią postępu¹⁶. Zmieniono również panteon bohaterów narodowych, z którymi powinien utożsamiać się uczeń. Byli to z reguły rewolucyjniści, działacze ruchu robotniczego lub ludowego, patroni zetempowskiej młodzieży, tacy jak: Hanka Sawicka, Janek Krasicki, Marcei Nowotko i inni. Celem nauczania historii było uświadomienie uczniom, że jedynie planowa gospodarka socjalistyczna zwiększy dochód narodowy i doprowadzi do wzrostu dobrobytu ludności. Aby zrealizować te cele, w szkolnictwie polskim tego okresu sięgnięto po podręczniki autorów radzieckich, a mianowicie: I. Gałkina, L. Zuboka, W. Chwostowa, F. Notowicza, A. Miszulina¹⁷. Takie upolitycznienie nauczania historii, zarówno polskiej, jak i powszechnej, spowodowało kryzys w procesie nauczania tego przedmiotu.

W związku z tym po wydarzeniach października 1956 roku nie można już było z powodzeniem kontynuować w szkolnictwie polskim skompromitowanych form tzw. walki klasowej. Centralnym punktem zainteresowania społeczeństwa stało się natomiast zagadnienie prawdy historycznej. Poddano krytyce dostrzeżone błędy, wskazując jednocześnie inną drogę badań oraz wyciągania wniosków z materiałów źródłowych. Nie nastąpił niestety wówczas radykalny przełom w szkolnej edukacji historycznej. Wprowadzono jedynie drobne, doraźne poprawki mające na celu redukcję materiału lub przesuwanie niektórych jego partii w podstawach programowych¹⁸.

Podstawowym celem nauczania historii nadal była legitymizacja władzy ludowej w Polsce. W związku z tym zwracano uwagę na rozwijanie u uczniów postaw socjalistycznego patriotyzmu i internacjonalizmu. Kształtowano je na przykładzie: dziejów ruchu robotniczego, powstań i rewolucji, szlaku Ludowego Wojska Polskiego od Lenino do Berlina, walk Armii Ludowej i Gwardii Ludowej oraz mitów założycielskich PRL. Z kolei ograniczeniu uległa historia dotycząca II Rzeczypospolitej, Armii Krajowej, Rządu Polskiego w Londynie itp.

W latach 60. XX wieku w procesie nauczania historii uczniowie mieli za zadanie wykształcić: materialistyczny światopogląd, laicką postawę wobec otaczającej ich rzeczywistości, internacjonalizm, ofiarność obywatelską oraz kulturę życia

¹⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Oddział IV, Archiwum Lewicy Polskiej, sygn. 295/VII266, Przemówienie wojenne Stalina z dnia 21 kwietnia 1945 roku, Wzajemna pomoc i współpraca pomiędzy ZSRR i Polską Ludową.

¹⁷ I. Gałkin, L. Zubok, F. Notowicz, W. Chwostow, *Historia nowożytna*, Warszawa 1950; A. Miszulin (red.), *Historia starożytna*, Warszawa 1957.

¹⁸ B. Urbanowicz, *op. cit.*, s. 32.

codziennego przyszłego budowniczego socjalizmu¹⁹. Uczeń na lekcjach historii miał zrozumieć znaczenie takich pojęć jak: kierownicza rola partii, sojusz robotniczo-chłopski, rola związków zawodowych i ideowo-wychowawczych oraz organizacji młodzieżowych, przyjaźń z ZSRS²⁰.

W latach 70. szkołę obarczono odpowiedzialnością nie tylko za zasób wiedzy uczniów, lecz także za ich poglądy osobiste i życiowe. Wskazano, że nauczanie szkolne powinno kształtować świadomość historyczną młodego pokolenia oraz wcielać w życie idee Lenina i rewolucji bolszewickiej²¹.

W 1981 roku program historii, po wnikliwej selekcji materiału nauczania oraz wprowadzeniu pojęć syntetycznych, został odciążony od zafałszowań, błędnych interpretacji oraz nadmiernej wiedzy ideologicznej i encyklopedycznej²². Niestety, prace te zostały brutalnie przerwane 13 grudnia 1981 roku, a wielu działaczy ruchu oświatowego zostało internowanych przez ówczesne władze komunistyczne²³.

Treści nauczania historii w okresie będącym przedmiotem badań były przeładowane faktograficznie. Zawierały wiele informacji często mało istotnych, zbędnych, zdezaktualizowanych, błędnych w interpretacji faktów i wydarzeń, tendencyjnych, niejednokrotnie fałszujących historię, a także podporządkowanych lansowanej w tym czasie komunistycznej ideologii.

Należy jednak podkreślić, że w Polsce Ludowej zarówno programy szkolne, jak i skorelowane z nimi podręczniki ulegały pewnej mniejszej lub większej deformacji, ponieważ ich głównym zadaniem było kształcenie obywateli dostosowanych do obowiązujących reguł systemowych, utożsamiających się z Ojczyzną ludową i jej estetyką.

Nowa władza przywiązywała dużą dużą wagę propagandową również do bibliotek szkolnych. Już w 1945 roku w Ambasadzie Polskiej w Moskwie odbyła się konferencja w sprawie paradygmatu nauki i sztuki w edukacji szkolnej, w wyniku której przekazano do bibliotek szkolnych 2,5 tys. książek, autorstwa m.in.: Antona Makarenki, Iwana Kairowa, Michaiła Kalinina, Józefa Stalina i innych.

¹⁹ J. Maternicki, *Cele nauczania historii we współczesnym świecie w świetle idei oświatowych Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej*, „Wiadomości Historyczne” 1979, nr 5–6.

²⁰ J. Topolski, *Walory dydaktyczne historii i jej rola w wychowaniu socjalistycznym*, Kalisz 1976.

²¹ K. Augustynek, C. Majorek, T. Słowikowski, *Miejsce i zadanie przedmiotu historia w realizacji celów dydaktyczno-wychowawczych szkoły podstawowej i średniej*, „Wiadomości Historyczne” 1970, nr 5–6.

²² Zmiany nastąpiły w wyniku negocjacji Krajowej Komisji Oświaty i Wychowania NSZZ „Solidarność” z Ministerstwem Oświaty i Wychowania. Propozycje zostały przyjęte przez nauczycieli historii i przedstawicieli NSZZ „Solidarność”, a także zaaprobowane przez Komisję Koordynacyjną Oświaty i Wychowania. Zyskały również rekomendacje profesorów H. Samsonowicza, A. Gieysztor i J.J. Szczepańskiego. Program został zatwierdzony przez Ministra Oświaty i Wychowania w dniu 10 lipca 1981 roku.

²³ K. Sielecki, *op. cit.*, s. 109.

W 1946 roku biblioteki działały tylko w co drugiej szkole. W tym zakresie szczególnie trudna była sytuacja na Ziemach Zachodnich, gdzie było tylko 51 tego typu placówek, a ich księgozbiór stanowiło około 6 tys. woluminów. Podobnie jak w przypadku szkół, także tutaj księgozbiory powiększano własnymi siłami – 35% ogółu książek kupiono ze składek rodziców. Dominowały opracowania przedwojenne, dlatego pierwsza selekcja księgozbiorów bibliotecznych według nowych standardów miała miejsce już w 1946 roku. Dużą zmianę w tym zakresie stanowił rok 1948, w którym to oficjalnie zezwolono na kult Stalina w Polsce. Decyzją ówczesnego wiceministra oświaty Henryka Jabłońskiego zakupiono do bibliotek szkolnych około 5 mln egzemplarzy dzieł Stalina, co stanowiło największą ich liczbę w krajach demokracji ludowej²⁴.

Decydujące znaczenie miała „ofensywa ideologiczna” z 1950 roku, kiedy to wzmógł się państwowy nadzór biblioteczny. W związku z tym w latach 1949–1953 działała Komisja powołana przez KC PZPR, która dokonywała rewizji księgozbiorów. Wycofano wówczas publikacje autorstwa: Zofii Kossak-Szczuckiej, Aleksandra Kamińskiego, Arkadego Fiedlera, Karola Maya, Jana Bystronia, Ferdynanda Aleksandra Ossendowskiego i innych, a w ich miejsce wprowadzono książki: Lucyny Krzemienieckiej *O wielkim Stalinie* oraz *Album o trasie W-Z*, Juliana Lidera *Pogadanki o materializmie i dialektyce*, Iwana Kairowa *Pedagogikę*, Nikolaja Ostrowskiego *Jak hartowała się stal*, Stalina *Krótki kurs WKP(b)*, Michała Szolochowa *Zaorany ugór*, Tadeusza Konwickiego *Przy budowie*, Jana Wilczaka *Nr 16 pracuje*, Aleksandra Ścibora-Rylskiego *Węgiel*²⁵.

Po 1956 roku nastąpiła zmiana polityki wydawniczej. Na skutek odwilży październikowej zarzucono konwencję socrealistyczną, a do bibliotek szkolnych powróciła literatura młodzieżowa autorstwa m.in.: Alfreda Skalskiego, Zbigniewa Nienackiego, Hanny Ożogowskiej, Ireny Jurgielewiczowej, Krystyny Siesickiej i innych.

O sile bibliotek szkolnych może świadczyć wysoki wskaźnik czytelnictwa. W latach 50. z księgozbioru bibliotek szkolnych korzystało 77% uczniów, w latach 60. – 80%, a w latach 80. – 89%. Słabością bibliotek był jednak często brak czytelników, działała bowiem tylko przy 14% z nich.

W 1963 roku XIII Plenum KC PZPR podjęło decyzję o „ukierunkowaniu” księgozbiorów według założeń obowiązującego systemu wychowawczego. Zastosowano zasadę centralnego rozdzielnika opracowaną przez Ministerstwo Oświaty²⁶. Do bibliotek zakupiono wówczas książki sławiące osiągnięcia ORL oraz o tematyce wojennej. Prenumerowano też prasę sowiecką lub dotyczącą tego kraju, np. „Kraj Rad”, „Przyjaźń” itp.

²⁴ R. Kupiecki, „Natchnienie milionów”. *Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa 1993, s. 58.

²⁵ E.C. Król, M. Walczak, *Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, Warszawa 1994, s. 116.

²⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Oświaty, sygn. 288, k. 11.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że biblioteki były strefami wydzielonymi znajdującymi się pod specjalnym nadzorem władz, a ich funkcja – szczególnie na terenach wiejskich – znacznie wykraczała poza granice czytelnicze, ponieważ stanowiły swoiste centra kultury.

W tym miejscu należy również zauważyć, że od lat 60. XX wieku powstawały przy szkołach Izby Pamięci, które w pewnym sensie związane były systemowo i programowo z bibliotekami. Nie służyły jednak kultowi samej władzy, lecz propagowały idee „patriotyzmu socjalistycznego” jako przestrzeni porozumienia między rządem a społeczeństwem²⁷. Ponadto w Izbach upamiętniano przede wszystkim martyrologię II wojny światowej, eksponowano też pamiątki po Armii Ludowej, Gwardii Ludowej i Ludowym Wojsku Polskim, a patronat nad nimi przejął wówczas Związek Bojowników o Wolność i Demokrację. W 1976 roku w co piątą szkołę funkcjonowała Izba, a ich liczba w owym czasie sięgała 6 tys. Prezentowały one oficjalną wykładnię historii ojczystej, której zadanie polegało na konsolidacji społeczeństwa wokół kreowanego przez obóz władzy obrazu przeszłości. Pod koniec lat 70. XX wieku Izby zaczęły tracić na znaczeniu, było ich już tylko 4 tys. W następnej dekadzie zanikły zupełnie lub stanowiły wydzielone kąciaki w pracowniach historycznych.

Kolejną enklawę życia szkolnego stanowiły spółdzielnie uczniowskie, które nawiązywały do idei spółdzielczości przedwojennej. Straciły jednak na znaczeniu w okresie „bitwy o handel” w 1947 roku. Ożywienie tego ruchu nastąpiło dopiero w 1956 roku, kiedy to nastąpiła aktywizacja młodzieży wokół idei oszczędności i gospodarności.

Przełom w tej sprawie miał miejsce w 1958 roku, kiedy podpisano umowę pomiędzy Ministerstwem Oświaty a Naczelną Radą Spółdzielczą, na mocy której powołano Wojewódzkie i Powiatowe Spółdzielnie Uczniowskie przy Zarządach Okręgowych Związku Nauczycielstwa Polskiego. W latach 60. XX wieku spółdzielni uczniowskich było około 11 tys., w tym 80–87% w szkołach podstawowych. Do spółdzielni szkolnych w latach 60. przynależało 30%, a w latach 70. i 80. – 39% uczniów. Sklepiki uczniowskie spełniały dwojaki cel, ponieważ stanowiły środek wychowawczy oraz pozyskiwały fundusze dla potrzeb społeczności szkolnej.

W obszarze szczególnego zainteresowania nadzoru szkolnego w okresie będącym przedmiotem badań znajdowali się pedagodzy²⁸. Nowa władza była przekonana, że będzie musiała prowadzić walkę o „duszę nauczycielstwa”. W 1947 roku dyrektor Departamentu Ministerstwa Oświaty Żanna Kormanowa stwierdziła, że „droga do duszy młodzieży wiedzie przez duszę nauczycielstwa”²⁹.

²⁷ H. Świda-Zięba, *Człowiek wewnętrznie zniewolony. Mechanizmy i konsekwencje minionej formacji. Analiza psychosocjologiczna*, Warszawa 1997, s. 398–399.

²⁸ W. Pomykało, *Socjalistyczna strategia wychowawcza*, Warszawa 1973, s. 10 i n.

²⁹ K. Kosiński, *O nową mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945–1989*, Warszawa 2000, s. 144.

Nauczyciele niechętnie odnosili się do nowej władzy, czego przykładem może być Zjazd Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP) w Bytomiu w 1945 roku, w trakcie którego protestowano przeciwko fatalnej sytuacji finansowej szkolnictwa. Główny referent Kazimierz Maj krytykował ówczesne władze oświatowe, bronił zasady neutralności w szkole oraz żądał amnestii dla aresztowanych nauczycieli.

W związku z tym Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej (PPR) od 1947 roku w pełni zaczął kontrolować ZNP. W dniu 14 kwietnia 1947 roku ówczesny Minister Oświaty Czesław Wycech w instrukcji KC Wydziału Oświaty i Kultury PPR skierowanej do nauczycieli zalecał ich udział w szkoleniach ideologicznych. Ponadto postulowano, aby na każdym zebraniu nauczycielskim były poruszane aktualne zagadnienia społeczne i polityczne³⁰.

Najczęściej motywacje nauczycieli dotyczące podejmowania szkoleń były związane z chęcią poznania nowych tendencji w polityce edukacyjnej, aktualizacją treści nauczania oraz przygotowaniem uczniów do życia w społeczeństwie. W związku z tym od marca 1950 roku decyzją Ministerstwa Oświaty wprowadzono obowiązkowe egzaminy ze szkolenia ideologicznego. Jak wykazały badania, szkolenia te miały słabości i pewne ograniczenia związane z brakiem odpowiednich programów, podręczników oraz wykwalifikowanych kadr. W efekcie nauczyciele na ogół prezentowali uproszczoną i stereotypową wizję dziejów polityczno-ideologicznych.

W 1953 roku szkolenia ideologiczne organizowane były w oparciu o zasadę dobrowolności. Ich poziom był jednak nadal dość niski, ponieważ wykorzystywano w nich z reguły literaturę dotyczącą polskiego ruchu robotniczego i ludowego oraz szablonowo *Krótki kurs*. W 1956 roku nauczyciele prosili, aby w trakcie szkoleń realizować zagadnienia z zakresu psychologii, pedagogiki oraz praktyki szkolnej.

Duże straty wojenne w środowisku nauczycielskim spowodowały konieczność zatrudniania pedagogów o niepełnych kwalifikacjach zawodowych. W 1949 roku o 100% wzrosła liczba nauczycieli niewykwalifikowanych, którzy stanowili wówczas 43% ich ogółu. Co za tym idzie obniżyła się jakość kształcenia, ponieważ standardy kompetencji zastąpiono kryteriami ideologicznymi³¹.

W 1954 roku nastąpiła reforma kształcenia nauczycieli, która miała charakter trójstopniowy (licea pedagogiczne, studium nauczycielskie, wyższe szkoły pedagogiczne)³².

Należy dodać, że przez cały okres Polski Ludowej prowadzono intensywną akcję dokształcania nauczycieli, ale płace i warunki pracy w tym zawodzie były

³⁰ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, KW PPR, sygn. 13.

³¹ T. Hejnicka-Bezwińska, *op. cit.*, s. 99.

³² B. Ratuś, *Licea pedagogiczne w Polsce Ludowej (1944–1970). Działalność dydaktyczno-wychowawcza*, Warszawa–Poznań 1974, s. 99.

w znacznej mierze niezadowolające. Świadczą o tym m.in. wyniki ankiety przeprowadzonej wśród pedagogów w 1986 roku, w której 80% z nich wskazało na niską rangę zawodu nauczycielskiego, 70% – niewystarczające płace powodujące pauperyzację środowiska, 50% – złe warunki pracy i brak pomocy naukowych, 66% – brak możliwości awansu.

Na obraz polskiego szkolnictwa w badanym okresie w dużej mierze miał wpływ także niski wskaźnik scholaryzacji, zwłaszcza w odniesieniu do mocno zaniedbanych środowisk robotniczych i wiejskich, co było szczególnie istotne w socjalistycznej strategii wychowawczej³³.

Od 1950 roku w dziennikach, a od 1953 roku w zeszytach ewidencji uczniów pojawiła się rubryka dotycząca pochodzenia społecznego. Przykładowo dane z 1950 roku wskazywały, że wśród uczniów liceów ogólnokształcących tylko 4% stanowili dzieci chłopskie, a 34% – dzieci robotnicze.

Wiek stanowił wyróżnik pokolenia powojennego. Wojna wpłynęła zarówno na wyniki uzyskiwane przez uczniów, jak i na ich zachowanie oraz wiek, w którym podejmowali edukację. Różnice wiekowe w danych oddziałach klasowych dochodziły nawet do 5 lat. Ta dysproporcja często prowadziła do trudności dydaktycznych i wychowawczych. Należy również zwrócić uwagę na fakt, że naukę pobierały dzieci obciążone pamięcią i bagażem doświadczeń wojennych, które różnie odnosiły się do nowej rzeczywistości³⁴.

W ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej szkoła miała kreować dostosowane do niej wzorce wychowawcze. Początkowo, w latach 1944–1948, wzorzec ten nie miał w pełni socjalistycznego charakteru. Patriotyzm utożsamiano wówczas ze służbą Ojczyźnie ludowej, odbudową, zagospodarowaniem Ziemi Zachodnich i Północnych oraz akceptacją reform społecznych.

Przełom nastąpił w 1949 roku, kiedy to upolityczniono nowe wzorce wychowawcze. Przykład stanowił człowiek pracy na wzór sowiecki, przedkładający dobro wspólne nad własne, o określonej moralności socjalistycznej, aktywny, uczciwy, zdyscyplinowany, optymistyczny, wolny od lęków egzystencjalnych, umiejący pracować w zespole, a antywzorcem był „bikiniarz” i „bumelant” na gruncie miejskim, natomiast na wsi – „kułak”³⁵.

Podstawowym zadaniem szkoły było przygotowanie jej absolwentów do aktywnego życia społecznego i twórczej współpracy w kolektywie. Treści wychowawcze cechowała więc marksistowska zasada wyższości działania nad pozna-

³³ Jak wynika z badań, w 1960 roku tylko 2% społeczeństwa legitymowało się ukończeniem studiów wyższych. Socjalistyczna strategia wychowawcza, czyli system planowych i świadomych działań mających istotne znaczenie dla kształtowania osobowości uczniów, odpowiadała społecznym potrzebom ustroju w jego poszczególnych fazach rozwojowych.

³⁴ H. Świda-Zięba, *op. cit.*, s. 165–166.

³⁵ B. Jakubowska, *Przeobrażenia szkolnej edukacji historycznej 1944–1956*, Warszawa 1986, s. 237.

niem. Ważnym elementem składowym socjalistycznego wzorca osobowego był głęboki szacunek do pracy, rozpatrywanej w aspekcie nie tylko ekonomicznym, lecz także społecznym, moralnym oraz filozoficznym³⁶.

W okresie walki o realizację idei planu 6-letniego w placówkach oświatowych miała miejsce pełna identyfikacja z budownictwem socjalistycznym. Wzorem był wówczas junak brygad „Służba Polsce” Związku Młodzieży Polskiej lub komсомолец (Pawka Morozow). Wzrosło znaczenie kolektywu i jego wpływu na jednostkę, współzawodnictwo w nauce i pracy, a racjonalizacja i kształcenie politechniczne były wyjątkowo cenione³⁷.

Znacząca zmiana w ujęciu celów wychowawczych nastąpiła w październiku 1956 roku podczas obrad VIII Plenum KC PZPR, kiedy to Władysław Gomułka określił pozycję młodzieży w przestrzeni szkolnej na następną dekadę, a mianowicie w zamian za akceptację ogólnych reguł systemu można było wycofać się w prywatność (tzw. mała stabilizacja). W praktyce dla uczniów sferą prywatną był dom, a oficjalną – szkoła³⁸.

Oficjalnym wzorcem był budowniczy socjalistycznej ojczyzny, patriota (socjalistyczny), o światopoglądzie laickim (w latach 1959–1961 nastąpiło całkowite wycofanie religii ze szkół). Również w kolejnej dekadzie szczególnie podkreślano wychowawczą rolę kształcenia politechnicznego oraz twórczą myśl naukowo-techniczną³⁹. Temu celowi służyła m.in. także tzw. dyscyplina socjalistyczna, która obowiązywała w szkołach od roku szkolnego 1948/49. Podtrzymywała ona tradycyjną surowość, a oprócz tego wprowadzała nowe metody oceniania zachowań i postaw uczniów, zgodne z nowymi założeniami ideologicznymi. Jej główne reguły ugruntowała ustawa o zabezpieczeniu socjalistycznej dyscypliny pracy z 1950 roku. Cechą charakterystyczną „dyscypliny socjalistycznej” było to, że dzieci i młodzież traktowano według podobnych kryteriów, tak jak dorośli. Dlatego też w procesie wychowawczym stosowano określone zasady wychowania. Pierwsza z nich to uświadomiony aktyw, który miał kontrolować kolektyw, a tym bardziej wrogie jednostki. Zasadę, że uczniowie powinni kontrolować się nawzajem, w łagodniejszej wersji stosowano również po 1956 roku, gdyż powszechnie uważano, że od lepszych uczniów należy oczekiwać czuwania nad słabszymi oraz troski o ich postępy w edukacji. Kolejna z nich brzmiała: „Dobry kolektyw, zła jednostka”. Według tej zasady każda jednostka powinna stać się częścią kolektywu oraz poczuwać się do odpowiedzialności przed nim. Dobry

³⁶ B. Potyrała, *Szkoła podstawowa w Polsce 1944–1989*, Warszawa 1987, s. 101; A. Lewin, *Aktualne zadania nauk pedagogicznych*, „Nowa Szkoła” 1952, nr 4, s. 223–224; M. Michalik, *Moralność pracy*, Warszawa 1977, s. 57.

³⁷ L. Szuba, *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944–1956*, Lublin 2002, s. 307; I. Kairow, *Pedagogika*, Warszawa 1956, s. 60.

³⁸ K. Kosiński, *Oficjalne...*, s. 40.

³⁹ B. Urbanowicz, *op. cit.*, s. 30–37.

kolektyw występował przeciwko złej jednostce, a jej przewinom z reguły nadawano podtekst polityczny⁴⁰. Od restrykcyjnego stosowania tej zasady odstąpiono po odwilży październikowej, lecz przywiązanie do rutyny szkolnej spowodowało jej stosowanie do końca okresu Polski Ludowej.

Trzecia zasada dotyczyła idei „współzawodnictwa”. Stanowiła ona ważny element dyscypliny socjalistycznej, którą ogłoszono w lipcu 1948 roku na wzór współzawodnictwa pracy; wprowadzano ją także w nauce. Współzawodnictwo w nauce i pracy było szczególnie istotne w okresie realizacji planu 6-letniego. W tym czasie w procesie edukacyjnym w szkole wykorzystywano m.in.: „Dyplomy Przodownika Nauki i Pracy Społecznej”, wprowadzone przez Ministerstwo Oświaty w 1951 roku; „Dyplomy Realizatora Planu 6-letniego”; „Złote Tablice”; „Listy Przodowników i Bumelantów”; „Proporzyczki Przodowników Nauki” i inne tego typu wyróżnienia. Zwyczaj ten przetrwał przez cały okres PRL. Po 1956 roku obowiązywały także takie wyróżnienia jak „Wzorowy Uczeń”. Po wprowadzeniu ceremoniału szkolnego w 1973 roku obowiązywały też nowe odznaczenia. Były to: „Złote i Srebrne Rozetki” oraz wpisy do „Złotej Księgi Szkoły”. W 1977 roku Ministerstwo Oświaty opracowało regulamin, w którym znalazły się odznaczenia za wyniki w nauce i prace społeczne w postaci „Złotych i Srebrnych Tarcz” oraz „Harcerskiego Lauru Naukowego”.

Następną zasadę stanowiły prace społeczne. Dlatego też współzawodnictwo obejmowało nie tylko naukę, lecz także pracę. Istotą pedagogiki socjalistycznej była bowiem idea „wychowania poprzez pracę”, która wynikała z marksistowskiego ujęcia jej sensu. W okresie stalinowskim w szkołach mobilizowano uczniów do zbierania surowców wtórnych i do walki ze szkodnikami. W 1951 roku Ministerstwo Oświaty wydało okólnik, w którym akcje te miały mieć charakter ciągły i planowy, dlatego zbierano surowce wtórne, złom, kasztany i inne. Przykładowo w latach 1952–1953 walczono ze stonką ziemniaczaną, a wiosną 1955 roku rozpoczęła się bitwa o kukurydzę. Dopiero od 1956 roku Ministerstwo Oświaty zmniejszyło presję na podejmowanie czynów społecznych, ale z tej idei nie zrezygnowano do końca PRL. W 1963 roku podjęto akcję zbierania złomu, w 1966 roku prowadzono prace polowe w Państwowych Gospodarstwach Rolnych, odbywała się też stała zbiórka makulatury. W 1973 roku ustalono, że aby uczeń uzyskał wzorową ocenę z zachowania, powinien przepracować społecznie 78 godzin na rzecz środowiska lokalnego. Zyski, jakie osiągnano ze zbiorów surowców wtórnych, z reguły zasilaty konta budowy szkół tzw. tysiąclatek (tylko ze zbioru makulatury w latach 1966–1970 pozyskano na ten cel 132 mln zł). Z kolei w latach 80. XX wieku fundusze wypracowane przez uczniów były przekazywane szkołom znajdującym się w trudnej sytuacji finansowej.

⁴⁰ A. Landau-Czajka, *Co Alicja odkrywa po własnej stronie lustra. Życie codzienne, społeczeństwo, władza w podręcznikach dla dzieci najmłodszych 1785–2000*, Warszawa 2002, s. 26.

Ostatnią zasadę stanowiły apele i samokrytyka. Apele były integralną częścią dyscypliny socjalistycznej. W szkołach obligatoryjne stały się od sierpnia 1951 roku w wyniku decyzji Ministerstwa Oświaty. W okresie stalinizmu apele, zwane wówczas „naradami produkcyjnymi”, służyły m.in. składaniu samokrytyki przez uczniów. Jak podano w 1954 roku na łamach miesięcznika „Szkoła i Dom”, apele miały służyć: mobilizacji, dyscyplinowaniu i integracji uczniów⁴¹. Po październiku apele odbywały się rzadziej, ale do końca trwania Polski Ludowej nie zrezygnowano z tej sprawdzonej metody pracy.

Wraz z wprowadzeniem do szkół określonego ceremoniału wzrosła ranga apeli, a Ministerstwo Oświaty zalecało ich organizację co poniedziałek. Dopiero w drugiej połowie lat 80. odbywały się one rzadziej. Apele i akademie organizowane były według określonego kalendarza świąt szkolnych, co przedstawiają dane zawarte w tabeli 1.

Tabela 1. Kalendarz szkolny

Kalendarz świąteczny w PRL (stosowany w szkołach w latach 1945–1989)		
data	święto	okres trwania w oficjalnym kalendarzu
1 września	Uroczyste rozpoczęcie roku szkolnego (od 1977 roku Święto Szkoły)	1946–1989 (ciąg dalszy w III RP)
1 września	Rocznica wybuchu II wojny światowej	1945–1989
Wrzesień (trzecia dekada miesiąca)	Pasowanie pierwszoklasistów na ucznia	powszechnie od 1973 roku
Październik	Miesiąc pogłębiania przyjaźni polsko-radzieckiej	1949–1989 (zwłaszcza: 1949–1956)
Październik	Dzień Milicjanta	od lat 60. do 1989 roku
12 października	Rocznica bitwy pod Lenino Dzień Ludowego Wojska Polskiego	1945–1989
1 listopada	Dzień Pamięci Zmarłych (w miejsce Wszystkich Świętych)	1949–1989
7 listopada	„Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa”	1945–1989
10 listopada	Światowy Dzień Młodzieży	1948–1989
11 listopada	Święto odzyskania niepodległości w 1918 roku	1945–1948 1980–1981 1988–1989 (święto państwowe w III RP)

⁴¹ „Szkoła i Dom” 1954, nr 4, s. 8–9.

20 listopada (od 1973 roku – 14 października)	Dzień Nauczyciela	1954–1989 (ciąg dalszy w III RP)
4 grudnia	Dzień Górnika	1949–1989
16 grudnia	Rocznica utworzenia KPP	1957–1989
21 grudnia	Urodziny Józefa Stalina	1948–1952
około 21–23 grudnia (przed feriami zimowymi)	Wigilia Bożego Narodzenia	1945–1948 1980
Styczeń	Choinka Noworoczna	1945–1989 (w latach 80. w zależności od szkoły)
21 stycznia	Dzień Babci	od końca lat 60. do 1989 roku (ciąg dalszy w III RP)
Luty	Dzień ORMowca	od lat 60. do 1989 roku
22 kwietnia	Urodziny Włodzimierza Lenina	1949–1989 (1970 – setna rocznica)
1 maja (dzień wolny od pracy)	Święto Pracy	1945–1989 (ciąg dalszy w III RP)
2–4 maja	Dni Oświaty, Książki i Prasy	1946–1989
3 maja	Rocznica uchwalenia Konstytucji 1791 roku	1945
9 maja	Dzień Zwycięstwa	1945–1989 (po 1989 roku – 8 maja)
Maj (druga niedziela)	Dzień Hutnika	od lat 60. do 1989 roku
26 maja	Dzień Matki	od połowy lat 50. do 1989 roku (ciąg dalszy w III RP)
Maj (ostatnia dekada)	Bal Maturalny (w niektórych szkołach)	1945–?
31 maja	Dzień Dziadka	od końca lat 60. do 1989 roku (ciąg dalszy w III RP)
1 czerwca	Dzień Dziecka	1950–1989 (ciąg dalszy w III RP)
23 czerwca	Dzień Ojca	od końca lat 60. do 1989 roku (ciąg dalszy w III RP)
Koniec czerwca	Uroczyste zakończenie roku szkolnego	1945–1989
22 lipca (dzień wolny od pracy)	Rocznica Manifestu PKWN	1945–1989

1 sierpnia	Rocznica wybuchu Powstania Warszawskiego	1979–1989 (wspominana)
15 sierpnia	Dzień Wojska Polskiego (Święto Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny)	1945 (od 1990 roku święto państwowe)
Święta obchodzone w różnych terminach: święto „wyzwolenia” danej miejscowości przez Armię Sowiecką; imieniny i urodziny I sekretarza KC PZPR, przewodniczącego Rady Państwa, premiera (do lat 70.); dzień patrona szkoły; okrągłe rocznice urodzin lub śmierci oficjalnych bohaterów; Rok Kopernikowski (1953); obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego (1960–1966); Rok Darwinowski (1959); 15-lecie PRL (1959), 20-lecie PPR (1962); 20-lecie PRL (1964); 25-lecie PRL – jako Karnawał Młodości (1969); 50-lecie ZSRS (1972); Dzień Czynu Partyjnego (1972–1980); Rok Kopernika (1973); 80. rocznica urodzin Marcela Nowotki (1973); 30-lecie PRL (1974); 40-lecie PRL (1984)		

Źródło: K. Kosiński, *O nową mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945–1956*, Warszawa 2000, s. 163.

Jak wynika z informacji zamieszczonych w tabeli 1, święta obchodzone w polskich szkołach epoki Polski Ludowej można podzielić na pięć grup:

1. Święta ideologiczne: 1 Maja, Manifestu Lipcowego PKWN 22 lipca, Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa 7 listopada.
2. Uroczystości ku czci rewolucjonistów, bohaterów i przywódców. W różnych okresach był to inny panteon. Postaci, na których miała wzorować się młodzież, to: Włodzimierz I. Lenin, Józef W. Stalin, Fryderyk Engels, Karol Marks, Feliks Dzierżyński, Julian Marchlewski, Jarosław Dąbrowski, Marcei Nowotko, Paweł Finder, Małgorzata Fornalska, Karol Świerczewski, Hanka Sawicka, Janek Krasicki i inni.
3. Święta związane z martyrologią narodu polskiego: 1 września – rozpoczęcie II wojny światowej, 12 października – święto Ludowego Wojska Polskiego, 9 maja – zakończenie działań wojennych.
4. Święta szkolne, którym niekiedy nadawano wymiar ideologiczny, a mianowicie: rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego, dzień patrona, powitanie pierwszych klas, studniówka, bal maturalny, choinka noworoczna. Dodatkowo święta, które chcieli wprowadzić sami uczniowie: mikołajki, andrzejkki, dzień chłopaka.
5. Pozostałe uroczystości, tzw. dni służące anonimowym bohaterom systemu, a zarazem podkreśleniu niektórych ról społecznych: Dzień Hutnika, Górnika, Milicjanta, Stocznio-wca, Dzień Kobiet (1946), Dzień Dziecka (1950), Dzień Nauczyciela (1957), Dzień Matki (1950), Dzień Ojca (1960), Dzień Babci (1960), Dzień Dziadka (1960).

Jak wynika z badań, szczególną wagę przywiązywano do ceremoniału szkolnego oficjalnie wprowadzonego w 1973 roku. Składały się na niego m.in.: uroczystości i święta, apele szkolne, rocznice, wieczornice itp. Ministerstwo zalecało wówczas, aby przed rozpoczęciem zajęć szkolnych oddać hołd godłu państwowe-

mu. W szkołach pojawiły się hasła z cytataми z przemówień partyjnych. Dzięki upowszechnieniu symboliki systemu miał się wytworzyć swoisty kod wiążący emocjonalnie uczniów z Ojczyzną ludową. W służbie władzy komunistycznej i jej strategii wychowawczej wykorzystywano również logokrację, tj. „rządy nad słowami”, o których znaczeniu decydowali nie użytkownicy języka, lecz władze za pomocą instytucji oświatowo-kulturalnych i środków masowego przekazu. Najwięcej eksperymentów na języku dokonano w okresie stalinowskim, ale „nowomowa”, choć już mniej spójna, trwała do 1989 roku.

Źródłami nowego języka były trzy zasoby terminologii:

1. Terminologia wojskowa, która zdominowała oficjalny język w okresie „ofensywy ideologicznej”. W powszechnym użyciu były wówczas takie określenia jak „walka o szkołę, młodzież i duszę nauczycielstwa”. Nauczyciele stali się wówczas „oficerami armii postępu”, walczącymi o „postępową treść nauki”. Walczono z czymś lub o coś. Szczególnie popularne w tym kontekście było określenie „front wychowania”⁴².
2. Terminologia produkcyjna pojawiła się w okresie walki o realizację założeń planu 6-letniego w szkolnictwie (lata 1950–1955). Szkołę porównywano wówczas do zakładu produkcyjnego. W szkolnictwie, na wzór przemysłu w 1948 roku, podjęto hasło współzawodnictwa w nauce, a przymusów zaczęto nazywać przodownikami nauki. Rady pedagogiczne i apele szkolne stały się naradami produkcyjnymi⁴³. Terminologia fabryczna zanikła po 1956 roku na skutek pewnego odrzucenia założeń socrealizmu. W latach 60. w języku oficjalnym zaczęło upowszechniać się słowo „budowa” (ustroju, szkolnictwa, oświaty itp.), a w latach 70. modne stały się zwroty: „postęp”, „modernizacja”, „reforma”, „zmiana”, „nowoczesność”. Pojęcia te zdewaluowały się w okresie kryzysu gospodarczego i schyłku realnego socjalizmu.
3. Terminologia ideologiczno-filozoficzno-naukowa, obecna w szkolnym kodzie językowym, opierała się z reguły na cytatach z dzieł klasyków lub przemówień przywódców dotyczących: założeń marksistowsko-leninowskich, świadomości socjalistycznej, moralności socjalistycznej (oficjalna definicja Heliodora Muszyńskiego). Humanizm socjalistyczny, do którego odwoływały się w latach 70. szkolne programy nauczania, w przeciwieństwie do ujęcia klasycznego był aktywny, twórczy i walczący, nastawiony na zmianę istniejącej rzeczywistości. Utożsamiano go wówczas z socjalizmem, dzięki któremu uczniowie mieli aktywnie włączyć się w życie lokalnej społeczności.

Idea postępu również była jedną z głównych zasad legitymizujących realny socjalizm. Za postępowe konsekwentnie uważano wszystko to, co wspierało

⁴² H. Muszyński, *Ideal i cele wychowania*, Warszawa 1972, s. 14.

⁴³ W. Ozga, *Oświata w planie 6-letnim na tle rewolucyjnych przemian społeczno-ekonomicznych w Polsce Ludowej*, Warszawa 1951, s. 47.

pogląd o historycznej nieuchronności socjalizmu. Wsteczne były natomiast poglądy związane z akceptacją systemu kapitalistycznego i afirmacją zachodniego stylu życia⁴⁴.

Jak wynika z przeprowadzonej w niniejszym artykule analizy języka powszechnie używanego w szkole w okresie będącym przedmiotem badań, istniał w nim swoisty podział: świata na zły i dobry, siły postępu i reakcji, złą jednostkę i dobry kolektyw, obóz pokoju utożsamiany z ZSRS i jego krajami satelickimi oraz imperializmu, który reprezentowały USA i Zachód.

Innym schematem zastosowanym powszechnie w kodzie językowym epoki było przekonanie, że każde zachowanie jednostki jest częścią wielkich procesów politycznych, a także poczucie odrębności władzy i społeczeństwa oraz przekonanie, że należy coś zrobić dla władzy, czyli „prace społeczne”.

Język oficjalny stosowany w ówczesnym systemie szkolnym nie spowodował trwałej akceptacji rządów PZPR, nie zmienił też postrzegania ZSRS ani nie wykształcił na większą skalę postaw laickich, zwłaszcza zaś nie skłonił do utożsamiania osobistych losów z celami władzy. Nie zmienił również świadomości ludzi, ale na nią wpłynął i spowodował pomieszanie tego, co jest z tym, co tylko się mówi⁴⁵.

Kolejnym, lecz bardzo istotnym i widocznym elementem życia codziennego w polskiej szkole okresu PRL była etykieta szkolna. Rozumiana była jako zbiór norm pisanych i niepisanych, dotyczących: wyglądu zewnętrznego, uczenia formuł grzecznościowych w kontaktach między uczniem a nauczycielem, zachowania w szkole i miejscu publicznym. Przepisy, o których mowa, zawierał regulamin szkolny, a znaczna jego część wynikała z obyczajowości epoki – nawyków nauczycieli i rodziców, które starali się przekazać młodemu pokoleniu. Należy jeszcze podkreślić fakt, że komunizm w swoim dążeniu do prostoty i fascynacji militarystką pogłębiał surowość stroju uczniowskiego, który miał być skromny i czysty. Uniformy na wzór wojskowy wprowadzono w 1948 roku w brygadach „Służba Polsce” oraz w Związku Młodzieży Polskiej. Mundury utożsamiały jednostkę z grupą, czyli kolektywem. W 1951 roku dodatkowo jako identyfikator do stroju szkolnego dodano tarczę (uczeń-rewolucjonista, czerwony krawat, zielona koszula, czarne lub brązowe spodnie). W tym wypadku uczeń traktowany był jak dorosły. Moda ta nie przyjęła się; po 1956 roku uczniowie powrócili do tradycyjnych dziewiętnastowiecznych fartuchów, białych kołnierzyków i tornistrów.

W odniesieniu do stroju należy odnotować, że młodzież potrafiła omijać, a nawet odrzucać rygory. Już od końca lat 60. XX wieku Instytut Wzornictwa

⁴⁴ R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem*, Warszawa 1993, s. 52; idem, *Stalinowska mitologizacja idei postępu*, [w:] *Mity i interpretacje*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1995, s. 139–146.

⁴⁵ K. Kosiński, *Oficjalne...*, s. 142; J. Wojdon, *Propaganda polityczna dla szkół podstawowych Polski Ludowej (1944–1989)*, Toruń 2001, s. 34.

starał się szukać kompromisu pomiędzy wymogami nowej mody a dyscypliną szkolną. Na początku lat 70. Ministerstwo Oświaty zezwoliło na noszenie spodni uczennicom, poza tym dano młodzieży większą swobodę w doborze stroju i uczesania. Wiele w tej dziedzinie zależało bezpośrednio od danego grona pedagogicznego i samych uczniów. Ponadto zalecano staranne uczesanie według ówczesnej mody, ponieważ było ono wpisane w kanon tradycyjnej etykiety szkolnej. Ideolodzy systemu uważali, że strój i fryzura mogą świadczyć o stosunku danej osoby do rzeczywistości. Uczniowie mieli być uczesani tak, jak dorośli. Często zalecano uczniom w trakcie apeli szkolnych ścięcie włosów i zmianę uczesania. O ile od chłopców oczekiwano starannej fryzury, o tyle od dziewcząt – daleko idącej powściągliwości w używaniu ozdób i kosmetyków. Od lat 60. i 70. XX wieku panowała większa dowolność w dziedzinie doboru uczesania. Etykietę szkolną wyznaczała w dużym stopniu obyczajowość i moralność danej epoki⁴⁶.

Reasumując, szkoła to instytucja, która ze względu na realizację swoich celów edukacyjnych, kształcących oraz wychowawczych podlegała na przestrzeni wieków różnorodnym naciskom politycznym. Indoktrynacja ta była szczególnie widoczna w okresie Polski Ludowej, ponieważ w tym czasie edukacja i oświata stanowiły integralną część systemu komunistycznego. Dlatego też, szczególnie w okresie stalinowskim, wychowanie zostało zmonopolizowane przez państwo totalitarne, a jego głównym zadaniem była legitymizacja władzy ludowej oraz kształcenie aktywnych obywateli dla potrzeb socjalistycznego społeczeństwa i aparatu partyjnego. Temu celowi miały służyć odpowiednio dobrane treści nauczania, programy i podręczniki szkolne, które w pełni akceptowały nową rzeczywistość społeczną i etykę państwa socjalistycznego. W związku z tym zastosowano marksistowskie kryterium doboru celów nauczania i wychowania. Stąd ideologia stała się jedynym kryterium poznania prawdy. Niestety, takie upolitycznienie miało negatywny wpływ na proces kształcenia, zarówno uczniów, jak i ich nauczycieli.

W czasach odwilży po 1956 roku krytyce poddano indoktrynację procesu nauczania, lecz nadal głównym celem wychowania szkolnego było kształcenie przyszłych obywateli dostosowanych do obowiązujących reguł systemu komunistycznego oraz utożsamiających się z Ojczyzną ludową i jej estetyką. Pod szczególnym nadzorem ideowo-politycznym znajdowały się także: biblioteki szkolne, Izby Pamięci, spółdzielczość uczniowska, ceremoniał szkolny oraz obowiązujący kod językowy. Obszary te stanowiły w pewnym sensie przestrzeń porozumienia pomiędzy ówczesną władzą a społecznością uczniowską. Nie doprowadziły jednak w ówczesnym systemie szkolnym do trwałej akceptacji zastanej rzeczy-

⁴⁶ K. Kosiński, *O nową mentalność...*, s. 202; A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 124.

wistości ani nie wykształcono na szerszą skalę postaw laickich, zwłaszcza zaś nie spowodowano utożsamienia się osobistych losów jednostki z celami władzy komunistycznej.

W czasach Polski Ludowej w szkolnictwie, pomimo szumnych hasel i zapewnień, nie udało się w pełni zrealizować wyznaczonych celów edukacyjnych i wychowawczych. Spowodowane to było m.in.: kryzysami władzy ludowej, brakiem akceptacji społecznej, wpływem Kościoła katolickiego, słabością kadr i administracji oraz ogólna apatią.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie:
– Ministerstwo Oświaty, sygn. 288;
– Oddział IV, Archiwum Lewicy Polskiej, sygn. 295/VII266.
Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, KW PPR, sygn. 13.
Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, sygn. 26383 I.

Literatura

- Augustynek K., Majorek C., Słowikowski T., *Miejsce i zadanie przedmiotu historia w realizacji celów dydaktyczno-wychowawczych szkoły podstawowej i średniej*, „Wiadomości Historyczne” 1970, nr 5–6.
Bornholtzowa A., Moszczeńska W., *Nauczanie historii w szkole a nauka historyczna*, Warszawa 1969.
Gałkin I., Zubok L., Notowicz F., Chwostow W., *Historia nowożytna*, Warszawa 1950.
Gebertowa G., *Historia dla klas V szkół powszechnych*, Lwów 1937.
Hejnicka-Bezwińska T., *Zarys historii wychowania (1944–1989). Oświata i pedagogika pomiędzy kryzysami*, cz. 4, Kielce 1996.
Jakubowska B., *Przeobrażenia szkolnej edukacji historycznej 1944–1956*, Warszawa 1986.
Jarosz W., *Opowiadania z dziejów ojczystych dla klasy V szkół podstawowych*, Lwów 1933.
Kairow I., *Pedagogika*, Warszawa 1956.
Kormanowa Z., *Programy nauczania i zagadnienia podręcznikowe*, Warszawa 1948.
Kosiński K., *O nową mentalność. Życie codzienne w szkołach 1945–1989*, Warszawa 2000.
Kosiński K., *Oficjalne i prywatne życie młodzieży w czasach PRL*, Warszawa 2006.
Król E.C., Walczak M., *Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, Warszawa 1994.
Kupiecki R., „Natchnienie milionów”. Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956, Warszawa 1993.
Landau-Czajka A., *Co Alicja odkrywa po własnej stronie lustra. Życie codzienne, społeczeństwo, władza w podręcznikach dla dzieci najmłodszych 1785–2000*, Warszawa 2002.
Lewin A., *Aktualne zadania nauk pedagogicznych*, „Nowa Szkoła” 1952, nr 4.
Martynowiczówna W., *Obrazy z przeszłości i teraźniejszości. Podręcznik dla klasy IV szkół powszechnych*, Lwów 1936.
Maternicki J., *Cele nauczania historii we współczesnym świecie w świetle idei oświatowych Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej*, „Wiadomości Historyczne” 1979, nr 5–6.
Mazur Z., *Obraz Niemiec w polskich podręcznikach do nauczania historii*, Poznań 1989.
Michalik M., *Moralność pracy*, Warszawa 1977.
Miszulin A. (red.), *Historia starożytna*, Warszawa 1957.
Muszyński H., *Ideal i cele wychowania*, Warszawa 1972.

- Ozga W., *Oświata w planie 6-letnim na tle rewolucyjnych przemian społeczno-ekonomicznych w Polsce Ludowej*, Warszawa 1951.
- Pohoska, H., Wyszacka M., *Z naszej przeszłości. Podręcznik do nauki historii dla klasy V szkoły powszechnej*, Warszawa 1934.
- Pomykało W., *Socjalistyczna strategia wychowawcza*, Warszawa 1973.
- Potyrała B., *Szkoła podstawowa w Polsce 1944–1989*, Warszawa 1987.
- Prokop J., *Wyobrażenia pod nadzorem. Z dziejów literatury i polityki w PRL*, Kraków 1999.
- Ratusz B., *Licea pedagogiczne w Polsce Ludowej (1944–1970). Działalność dydaktyczno-wychowawcza*, Warszawa–Poznań 1974.
- Schoenbrenner J., *Dzisiaj i dawniej na ziemiach polskich*, Warszawa 1934.
- Schoenbrenner J., *Podręcznik dla klasy IV i V szkoły podstawowej*, „Wiadomości Historyczne” 1948, nr 2.
- Sielecki K., *Oświata w rękach komunistów*, [w:] *40 Lat władzy komunistycznej w Polsce*, red. I. Lasota, Londyn 1985.
- Stobiecki R., *Historia pod nadzorem*, Warszawa 1993.
- Stobiecki R., *Stalinowska mitologizacja idei postępu*, [w:] *Mity i interpretacje*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1995.
- Szuba L., *Polityka oświatowa państwa polskiego w latach 1944–1956*, Lublin 2002.
- Świda-Zięba H., *Człowiek wewnętrznie zniewolony. Mechanizmy i konsekwencje minionej formacji. Analiza psychosocjologiczna*, Warszawa 1997.
- Topolski J., *Prawda i model w historiografii*, Łódź 1982.
- Topolski J., *Walory dydaktyczne historii i jej rola w wychowaniu socjalistycznym*, Kalisz 1976.
- Urbanowicz B., *Problematyka gospodarcza w nauczaniu historii w polskim szkolnictwie podstawowym w latach 1944–1989*, Częstochowa 2011.
- Wagner B., *Strategia wychowawcza w PRL*, Warszawa 2009.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Wojdon J., *Propaganda polityczna dla szkół podstawowych Polski Ludowej (1944–1989)*, Toruń 2001.

ABSTRACT

During the People's Republic of Poland, Polish education, despite the pompous slogans and assurances of the communist authorities, failed to fully realize the intentions and educational and upbringing goals of the time. This was caused, among other things, by the following factors: crises of the people's power, fragmentary totalitarianism and the division of everyday life into private and official spheres (home and school), the influence of the Catholic Church, fascination with Western civilization, anthropological and demographic phenomena, social attitudes, shortages and deficiencies, economic crises, weakness of staff and administration, the evolution of the government's educational policy, general apathy.

Keywords: school; everyday life; communism; educational system; indoctrination